

В. М. Пачева

ОЙКОНІМИ БОЛГАРСЬКИХ СІЛ ЗАПОРІЗЬКОГО НАДАЗОВ'Я

Регіональне дослідження ойконімної системи української ономастики є одним із актуальних завдань сучасного мовознавства. Як відомо, ойконімія української мови сформувалася на давньоруському ґрунті, зберігаючи в собі і окремі елементи праслов'янського походження. Лексичною основою ойконімії є загальні назви та власні назви (антропоніми, гідроніми тощо). Відповідно ойконіми будь-якого регіону України становлять одне із важливих джерел вивчення історії нашого народу, його мови та культури. Дослідження ойконімів має й практичне значення в галузі орфографії, картографії, а також в усіх видах спілкування.

Однією із найактуальніших проблем сучасної ономастики є дослідження найдавніших і найбільш значущих моделей ойконімів у плані структури і семантики їх основ, їх кількісної характеристики і територіального поширення в різні історичні епохи. Для кожного етапу розвитку суспільства властиві свої закономірності та особливості найменування. З'ясовано, що вибір форми передачі іншомовної назви зумовлюється характером самого ойконіма та відомостями, які ми про нього маємо.

Ойконіми, відповідно, не можуть бути раз і назавжди даними, застиглими номінативними знаками географічних об'єктів. Адже, як відомо, зміни історичних умов, війни, міграції населення обов'язково позначаються на топонімії: забуваються і зникають старі назви, деякі з них частково або й повністю перекриваються новими відповідно до потреб того чи іншого суспільства.

Запорізьке Надазов'я, з цього погляду, є цікавим і водночас малодослідженим регіоном. Особливості його історичного розвитку, географічне розташування у степовій зоні півдня України, міграційні процеси, що призводили до змін етнічного складу населення, відіграли значну роль у зникненні старих та появі нових назв населених пунктів. У якому вигляді існували власні назви болгарських сіл краю, репрезентовані ойконімами, і які зміни з ними нині відбулися, спробуємо розглянути у цій статті.

Ойконімна система Запорізького Надазов'я різноманітна з погляду походження, різномовна. Тут виділяються не лише українські, а й російські, болгарські, чеські, німецькі та інші поселення.

Хоча ойконіми Запорізького Надазов'я уже розглядалися серед власних назв географічних об'єктів краю у книзі В. Г. Фоменка «Звідки ця назва?» (1969)¹ та статті В. В. Гудзя, З. О. Митяй, В. В. Молодиченка «Етнокультурна спадщина в пам'ятках природи та історії краю» (2005)², книзі С. І. Пачева «Виникнення болгарських сіл у Північному Приазов'ї» (2007)³, у яких було порушено питання як про сучасні топоніми, так і про ті, що зникли, про їх походження, проте саме ойконіми болгарських сіл окремо не вивчалися.

Мета статті – з'ясувати відповідність ойконімів болгарських сіл Запорізького Надазов'я принципам передачі іншомовних власних назв українською мовою. Завданнями є: визначити, по можливості, первинну основу ойконімів та проаналізувати їх передачу відповідно до фонетичних законів української мови. Об'єктом дослідження є ойконіми болгарських сіл Запорізького Надазов'я, а предметом – способи їх утворення.

Одним із перших джерел, у якому зафіксовані ойконіми болгарських сіл Запорізького Надазов'я, був «Список населених місць за даними 1864 р.»⁴, підготовлений і виданий Центральним статистичним комітетом Міністерства внутрішніх справ Російської імперії. Протягом другої половини XIX – початку XX ст. у найменуваннях декількох поселень краю відбулися зміни, які відображені у праці видатного болгариста М. С. Державіна «Болгарські колонії в Росії»⁵. Зміни, що відбулися в радянський період, відображені у багатьох матеріалах статистики. І, нарешті, сучасного вигляду назви набули у зв'язку з українізацією російськомовних топонімів⁶ наприкінці XX ст. після здобуття Україною незалежності.

Відомо, що протягом 1861–1863 рр. болгарськими переселенцями було засновано у Бердянському та Мелітопольському повітах Таврійської губернії 36 сіл, з них 32 – болгарами з Бессарабії, 2 – болгарами та гагаузами з Бессарабії та 2 – болгарами з Відінського округу (Північно-Західна Болгарія). З цього числа на даний момент у Запорізькому Надазов'ї залишилося 29 сіл⁷. Вони розташовані у межах чотирьох районів Запорізької області, а саме: Бердянського, Приморського, Приазовського та Якимівського.

Андрівка – село у Бердянському районі, розташоване на березі р. Кільтиччі, засноване на місці ногайського аулу Канжегали болгарськими переселенцями із с. Старо-Троян, що у Бессарабії. Згідно із твердженням В. Г. Фоменка, село найменоване за прізвиськом наглядча Молочанських колоній Попечительського комітету про іноземних поселенців південного краю Росії надвірного радника А. Ф. Андре⁸. Спочатку назва села функціонувала російською мовою, перша з яких була утворена відповідно до даного прізвиська – *Андревка*, а згодом це найменування, не виходячи з російського вжитку, трансформувалося в *Андровка*. Відповідно, наприкінці XX ст. його було передано як **Андрівка** (із врахуванням чергування [e] з [i] в українській мові).

Ойконім *Андрівка* утворено шляхом топонімійної деривації від прізвиська Андре (а не від імені Андрій, як у згаданій праці В. Г. Фоменка – *Андріївка*) за допомогою топонімного афікса *-іvk*, який зазвичай уживається в іменниках жіночого роду, утворених від іменників та інших частин мови⁹. От і з'явилося – *Андрівка*.

Банівка – село на березі р. Обіточної у Приморському р-ні, засноване на місці ногайських аулів Сарайли та Аргін болгарами із колонії Бановки (російською мовою) у Бессарабії. Закономірно, що до 90-х рр. XX ст. ця назва існувала без змін, після чого її було передано відповідно до норм української мови як **Банівка** (має місце чергування [o] з [i]).

Богданівка – село розташоване в Приазовському р-ні на березі р. Корсак, на місці ногайського аулу Асан-Хожа, заселене болгарами із бессарабського села Чешмаваруїта (Криничне). До 90-х рр. XX ст. поширеною у російському вжитку залишалася назва *Богдановка*, після чого її було передано українською мовою як **Богданівка** (із врахуванням чергування [o] з [i]).

Ботієве – село розташоване у Приазовському р-ні, засноване бессарабськими болгарами із с. Дермендере (Каланчак) на місці ногайського аулу Улькон-Сосиктогун. Перша назва села – *Цареводар*, тобто «дар царя». У другій половині XIX ст. її було змінено на *Цареводарівку*. Як бачимо, додався топонімотвірний афікс *-іvk*. У 20-х рр. XX ст. село взагалі перейменували на честь болгарського поета Христо Ботєва – по-російськи *Ботиево*¹⁰. А в 90-ті рр. XX ст. ця назва, болгарська за походженням, що побутувала російською мовою, була відповідно передана українською мовою як **Ботієве**.

Проте слід звернути увагу, що це найменування як у російській, так і в українській мові не відповідає прізвиську, від якого походить. Згідно з новою редакцією «Українського правопису», у суфіксах російських та болгарських прізвиськ на зразок *Писарев*, *Ботев* замість *е* пишеться *е*¹¹. Замість *-ев* тут має бути суфікс *-еве*, а отже – *Ботеве*.

Велика Тернівка – село розташоване в Якимівському р-ні, засноване болгарами із Відінського округу на місці ногайського аулу Караджа. Спочатку село називалося поросійськи – *Терновка*, а пізніше – *Великая Терновка*. Відповідно при перекладі українською мовою у 90-х рр. ХХ ст. його було передано як *Велика Тернівка*. Це один із небагатьох ойконімів болгарських сіл Запорізького Надазов'я, що існує у вигляді словосполучення.

В. Г. Фоменко вважав, що ця назва походить від балки Тернуватої, що поблизу села, вкритої раніше густими заростями тернівника¹². Якщо прийняти цю версію, то ойконім *Велика Тернівка* утворено перенесенням назви з існуючого уже здавна географічного об'єкта – балки. Існує також припущення, що назва походить від середньовічної столиці Болгарії – м. Тирново, тобто його утворено шляхом перенесення з однойменного населеного пункту.

В'ячеславка – село розташоване в Приморському р-ні, засноване на місці ногайського аулу Ягонда-Шекли болгарами з бессарабського с. Єнікіой (Новоселівки). Назване на честь новонародженого царевого племінника В'ячеслава Миколайовича¹³. Перша назва села російською мовою *Вячеславовка* невдовзі трансформувалася на *Вячеславку*. У такому вигляді вона проіснувала до 90-х рр. ХХ ст., після чого була передана українською мовою як *В'ячеславка*. Ойконім *В'ячеславка* утворено від імені *В'ячеслав* шляхом топонімійної деривації за допомогою топонімного афікса *-к*.

Ганнівка – село Приазовського р-ну на лівому березі р. Корсак, засноване на місці ногайського аулу Аргакли II болгарами з бессарабського села Карагача (Нагірного). Перша назва села російською мовою *Анновка* у 90-ті рр. ХХ ст. була передана українською як *Ганнівка*. Ойконім *Ганнівка*, що походить від імені *Анна (Ганна)*, утворено шляхом топонімійної деривації за допомогою топонімного афікса *-івк*.

Гірсівка – село розташоване в Приазовському р-ні, засноване на місці ногайського аулу Тулга болгарами із бессарабського села Тропюкло (Трапівки). Назване за прізвиськом Миколи Карповича Гірса, який був російським генеральним консулом у Бухаресті і сприяв переселенню болгар (пізніше займав посаду міністра закордонних справ Росії). Першу назву села російською мовою *Гирсовка* наприкінці ХХ ст., відповідно, було передано українською як *Гірсівка*. Даний ойконім утворено шляхом топонімійної деривації за допомогою топонімного афікса *-івк*.

Гюнівка – село Приморського р-ну, розташоване на місці ногайського аулу Какпас, засноване болгарськими колоністами з Бессарабії (с. Кайраклії, нині – Лощинівки). Найменування села походить від прізвища чиновника міністерства державного майна А. Ф. Гюне, який завідував переселенням та влаштуванням іноземних і російських переселенців у 1862 р.¹⁴. Першу назву села російською мовою *Гюневка* наприкінці ХХ ст. було передано українською мовою як *Гюнівка* (із врахуванням чергування [е] з [і]). Відповідно ойконім *Гюнівка* утворено шляхом топонімійної деривації за допомогою топонімного афікса *-івк*.

Зеленівка – село Приморського р-ну, засноване на місці ногайських аулів План-Онекі та План-Абулгапар бессарабськими болгарами із с. Імпуцита (Владичень). Назване за прізвиськом міністра державного майна Олександра Олексійовича Зеленого (рос. Зеленой)¹⁵. Перша назва села російською мовою *Зеленая* невдовзі трансформувалася на *Зеленовка*. Наприкінці ХХ ст. її було передано українською мовою як *Зеленівка*. Ойконім *Зеленівка* утворено шляхом топонімійної деривації за допомогою топонімного афікса *-івк*.

Інзівка – село розташоване в Приморському р-ні, засноване на місці ногайського аулу Орман болгарами із Бессарабії (с. Ташбунару, нині – Кам'янки). Назване за прізвиськом головного попечителя і голови комітету в справах колоністів Південної Росії Івана

Микитовича Інзова¹⁶. Першу назву села російською мовою *Инзовка* наприкінці ХХ ст. було передано українською як *Інзівка* (із врахуванням чергування [о] з [і]). Цей ойконім утворено шляхом топонімійної деривації за допомогою топонімного афікса -к.

Коларівка – село Приморського р-ну, засноване болгарами із села Єнікіой (Новоселівки) на місці ногайського аулу Тогали. Першу назву села російською мовою *Романовка* наприкінці ХХ ст. було перейменовано на честь видатного діяча болгарського і міжнародного робітничого руху Василя Петрова Коларова – *Коларовка*, відповідно, українською мовою це найменування передано як *Коларівка* (із врахуванням чергування [о] з [і]). Ойконім *Коларівка* утворено шляхом топонімійної деривації за допомогою топонімного афікса -к.

Лозуватка – село розташоване у Приморському р-ні біля середньої течії однойменної річки, засноване на місці ногайського аулу Асликши переселенцями із Бессарабії, с. Вайсал (Василівки). Першу назву села російською мовою *Диановка* у ХХ ст. було перейменовано перенесенням назви з існуючого здавна географічного об'єкта – річки Лозуватки на заснований біля неї населений пункт (лексико-семантичний спосіб творення ойконімів або семантична трансформація). Відповідно, наприкінці ХХ ст. цю назву було передано українською мовою як *Лозуватка*.

Луначарське – село Бердянського р-ну, засноване на місці ногайського аулу Коктур-оглу болгарами з бессарабського села Ердек-бурну (Утконосівки). Перша назва села російською мовою – *Івановка* (на честь опікуна болгарських колоній Бессарабської області Івана Степановича Іванова). Невдовзі, після відвідин села наступником престолу, великим князем Ніколаєм Олександровичем, назву було змінено на *Второниколаевка*. У радянський період назву знову змінили – на честь державного діяча Анатолія Васильовича Луначарського – *Луначарское*. Відповідно, наприкінці ХХ ст. це найменування було передане українською мовою як *Луначарське*. Ойконім утворено від відповідного прізвища без участі топонімотвірних афіксів (*Луначарський* – *Луначарське*, закінчення вказує на середній рід). Отже, спостерігаємо онімізацію власної назви, що загалом відбувається рідше, порівняно із онімізацією апелитивної лексики під час утворення ойконімів.

Маринівка – село Приморського р-ну, засноване болгарами з Бессарабії (с. Банівки) на місці ногайського аулу Кічкіне-Бескекли. Першу назву села російською мовою – *Марына* або *Марино* у радянські часи було перейменовано на *Мариновку*. Відповідно, наприкінці ХХ ст. її було передано українською мовою як *Маринівка*. Отже, ойконім *Маринівка* утворено від відповідного імені шляхом топонімійної деривації за допомогою топонімного афікса -івк.

Мануйлівка – село Приморського р-ну, засноване на місці ногайського аулу Аргакли І болгарськими переселенцями з с. Імпущіта у Бессарабії. Першу назву села російською мовою *Манойловка* пізніше було перейменовано на *Мануйловку*, а наприкінці ХХ ст. її, відповідно, було передано українською мовою як *Мануйлівка*. У даному випадку під час перейменування було змінено первинну основу, що походить від болгарського імені одного з перших мешканців. Очевидно, що ойконім *Мануйлівка* утворено шляхом топонімійної деривації за допомогою топонімного афікса -івк.

Миколаївка – село Приазовського р-ну, розташоване на лівому березі р. Корсак, засноване на місці ногайського аулу Канлигари болгарськими переселенцями з с. Карагача (Нагірного). Першу назву села російською мовою *Николаевка* або *Первониколаевка* наприкінці ХХ ст. було передано українською мовою без врахування національної ідентифікації як *Миколаївка* (акт перейменування). Відповідно, ойконім *Миколаївка* утворено від імені *Николай* (доцільно – *Николаївка*) шляхом топонімійної деривації за допомогою топонімного афікса -івк.

Надеждине – село розташоване на березі р. Джекельня, засноване на місці ногайського аулу Караруга бессарабськими болгарами, вихідцями із села Нового Карагача (Вишневого). Першу назву села російською мовою *Надежная* невдовзі було перейменовано у *Надеждино* (за відповідним іменем). Наприкінці ХХ ст. ця назва була передана українською мовою із врахуванням національної ідентифікації як *Надеждине*. Таким чином, ойконім *Надеждине* утворено шляхом топонімійної деривації від російського імені *Надежда* за допомогою топонімного афікса *-ин*.

Олександрівка – село розташоване в Якимівському р-ні на березі р. Малий Утлюг, засноване бессарабськими болгарами та гагаузами з с. Табак. Першу назву села російською мовою *Александровка* наприкінці ХХ ст. було передано українською мовою як *Олександрівка* без врахування національної ідентифікації. Даний ойконім було утворено шляхом топонімійної деривації від відповідного імені за допомогою топонімного афікса *-івк*.

Полоузівка – село розташоване в Бердянському р-ні на березі р. Кільтичі, засноване на місці ногайського аулу Кояси-оглу болгарами із Бессарабії, с. Финтина-Дзинилор (Кирнички). Першу назву село отримало від прізвища Миколи Христофоровича Палаузова – болгарина за походженням, організатора Одеського болгарського настоятельства, російського чиновника, що брав участь в організації переселення. У радянські часи це найменування було трансформоване на *Полоузовку* (інша первинна основа). Відповідно, наприкінці ХХ ст. цей ойконім було передано українською мовою як *Полоузівка* (із врахуванням чергування [o] з [i]). Отже, ойконім *Полоузівка* утворено від прізвища *Палаузов* без врахування національної ідентифікації (доцільно – *Палаузівка*) шляхом топонімійної деривації за допомогою топонімного афікса *-к*.

Петрівка – село розташоване у Приморському р-ні, засноване на місці ногайського аулу Машкир бессарабськими болгарами із с. Карагача (Нагірного). Першу назву села російською мовою *Петровская* невдовзі було трансформовано на *Петровка*, а наприкінці ХХ ст. відповідно передано українською мовою як *Петрівка* (із врахуванням чергування [o] з [i]). Очевидно, що відбулося перейменування.

Преслав – село розташоване у Приморському р-ні біля гирла р. Обіточної, засноване на місці ногайського аулу Шекли II бессарабськими болгарами з с. Ташбунара (Кам'янки). За походженням даний ойконім – болгарський (названо на честь старої столиці Болгарії – м. Преслава), його утворено без участі топонімівних формантів.

Радолівка – село Приморського р-ну, засноване на місці ногайського аулу Кагач I болгарами з Бессарабії, с. Кайраклії (Лощинівки). Першу назву російською мовою *Радоловка* у радянський період було трансформовано на *Радоловка*, а наприкінці ХХ ст., відповідно, передано українською мовою як *Радолівка* без врахування національної ідентифікації.

Райнівка – село розташоване у Приморському р-ні біля гирла р. Лозуватки, засноване на місці ногайського аулу Алшин-Бадай бессарабськими болгарами із с. Вайсалу (Василівки). Першу назву російською мовою *Райновка* наприкінці ХХ ст. було передано українською мовою як *Райнівка* (із врахуванням чергування [o] з [i]). В. Г. Фоменко стверджує, що село назване за прізвиськом болгарського депутата Райнова, учасника її утворення¹⁷. Отже, якщо прийняти висунуту В. Г. Фоменком версію, то ойконім *Райнівка* утворено шляхом топонімійної деривації за допомогою топонімного афікса *-к*.

Степанівка Друга – село розташоване у Приазовському р-ні на березі р. Корсак, засноване на місці ногайського аулу Сарлар бессарабськими болгарами, що переселилися з с. Чешмаваруга (Криничного) та м. Болграду. Першу назву села російською мовою *Степановка* у радянський період було трансформовано на *Степановка Втора* (у Приазовському районі Запорізької області виявилось два села з однією

назвою). Наприкінці ХХ ст. це найменування було передане українською мовою як *Степанівка Друга*.

Строганівка – село розташоване у Приазовському р-ні на березі р. Корсак, засноване на місці ногайського аулу Кичкине-Сосиктогун бессарабськими болгарами із с. Дермендере (Каланчак). Назване за прізвищем Олександра Григоровича Строганова, який був на той час Новоросійським і Бессарабським генерал-губернатором і сприяв організації переселення. Першою була назва російською мовою *Строгоновка* (інший варіант того самого прізвища), пізніше було трансформовано на *Строгановка*, наприкінці ХХ ст. назву села було передано українською мовою як *Строганівка* (із врахуванням чергування [o] з [i]). Отже, ойконім *Строганівка* утворено шляхом топонімійної деривації від прізвища Строганов за допомогою топонімного афікса -к.

Софіївка – село розташоване в Бердянському р-ні на березі р. Буртиччі, засноване на місці ногайського аулу Айтамгали прибулими з Бессарабії болгарами, з с. Шикирликитай (Суворово). Першу назву села російською мовою *Софиевка* наприкінці ХХ ст. було передано українською мовою як *Софіївка*. Ойконім *Софіївка* утворено шляхом топонімійної деривації від жіночого імені за допомогою топонімного афікса -ївк.

Трояни – село розташоване в Бердянському р-ні на березі р. Кільтиччі, засноване на місці ногайських аулів Шавжекли та Бодрак бессарабськими болгарами з с. Старо-Троян. В. Г. Фоменко вважав, що найменування перенесене з колишнього місця проживання болгар¹⁸. Першу назву села російською мовою *Троян* у радянський період було трансформовано на *Трояны* (акт перейменування), а наприкінці ХХ ст. назву села було відповідно передано українською мовою як *Трояни*. Як бачимо, від *Старо-Троян* – *Трояни* (перша частина складної назви зникає). Відповідно до основи *Троян*, яка вже містить суфікс -ян, додається закінчення -и (очевидно, що це ойконім на -ян-и). Слід звернути увагу й на те, що доцільним тут є виділення закінчення, адже назви населених пунктів, що мають форму множини, відмінюються. Отже, відбулася онімізація цієї власної назви.

Федорівка – село розташоване у Приазовському р-ні на березі р. Апанли, засноване на місці ногайського аулу Кизильдин-Оглу бессарабськими болгарами с. Новопокровки. Першу назву села російською мовою *Федоровка* наприкінці ХХ ст. було, відповідно, передано українською як *Федорівка* (із врахуванням чергування [o] з [i]). Очевидно, що ойконім *Федорівка* утворено шляхом топонімійної деривації від імені Федір за допомогою топонімного афікса -ївк.

Таким чином, зіставлення первинних ойконімів із сучасними дає можливість стверджувати, що під час їх перекладу українською мовою національна ідентифікація могла враховуватися (як у випадку із *Надеждине*) і не враховувалася в інших випадках (поки що національна ідентифікація в українській мові не враховується при передачі імен та імен по батькові – діє радянська традиція національної невизначеності). Як приклад можливо назвати ойконіми: *Ботієве*, *Ганнівка*, *Зеленівка*, *Маринівка*, *Мануйлівка*, *Миколаївка*, *Радолівка* тощо.

У багатьох випадках відбувалося перейменування власних назв болгарських сіл краю внаслідок тих чи інших чинників, що позначилися на неадекватній їх передачі: наприклад, ойконім *Ботієве* як у російській, так і в українській мові не відповідає прізвищу, від якого походить.

Більшість ойконімів болгарських сіл Запорізького Надазов'я утворено суфіксальним способом, серед найпродуктивніших виявлено суфікси -ївк і -к.

Серед ойконімів, що позначають давно існуючі однойменні назви географічних об'єктів, визначено лише дві одиниці: *Велика Тернівка*, *Лозуватка*, які утворено перенесенням цих назв на населені пункти.

Назви географічних об'єктів, перенесених на нові місця з території попереднього місця розташування, складають ойконіми *Банівка, Трояни*, котрі утворено шляхом семантичної трансформації.

Отже, власні назви болгарських поселень краю, репрезентовані ойконімами, не завжди передані українською мовою (як і російською) точно та відповідно до принципів передачі власних назв іншою мовою, що позначилося і на їх правописі.

¹ *Фоменко, В. Г.* Звідки ця назва? Дніпропетровськ, Промінь, 1969.

² *Гудзь, В. В., Митяй, З. О., Молодиченко, В. В.* Етнокультурна спадщина в пам'ятках природи та історії краю. – В: Етносоціальне буття народів Запорізького Приазов'я в геокультурному контексті. Монографія, 2-ге видання, доповнене. Запоріжжя, Обласна державна адміністрація; Мелітополь, МДПУ; Сімферополь, Таврія, 2005, 146–162.

³ *Пачев, С. И.* Возникновение болгарских сел в Северном Приазовье (1861–1863). Мелитополь, МГПУ, 2007.

⁴ Список населенных мест по сведениям 1864 г. Таврическая губерния. Под ред. М. Раевского. СПб., 1865.

⁵ *Державин, Н. С.* Болгарские колонии в России (Таврическая, Херсонская и Бессарабская губернии). Материалы по славянской этнографии. – В: Сборник за народни умотворения и народопис. Т. 29. С., Държавна печатница, 1914.

⁶ *Пачев, С. И.* Вказ. праця, 30–32.

⁷ Там само, с. 32.

⁸ *Фоменко, В. Г.* Вказ. праця, с. 18.

⁹ Український правопис. НАН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; Ін-т української мови. 5-те вид., стереотип. К., Наукова думка, 1996, с. 9, 26.

¹⁰ *Фоменко, В. Г.* Вказ. праця, с. 24.

¹¹ Українська мова: Енциклопедія. Редкол.: В. М. Русанівський (співголова), О. О. Тараненко (співголова), М. П. Зяблюк та ін. 2-ге вид., випр. і доп. К., Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2004, с. 110.

¹² *Фоменко, В. Г.* Вказ. праця, с. 91.

¹³ Там само, с. 28.

¹⁴ Там само, с. 31.

¹⁵ Там само, с. 39.

¹⁶ Там само, с. 40.

¹⁷ Там само, с. 84.

¹⁸ Там само, с. 95.